

Koningen, steden en

Verwarring rond het feodalisme

Het feodalisme is een begrip waar niet alleen leerlingen, maar ook docenten moeite mee hebben. Niet vreemd, want zelfs specialisten ruziën erover. Hoog tijd enige orde aan te brengen.

Frank Tang is mediëvist en auteur van *De Middeleeuwen. Een kleine geschiedenis* (2014).

Tegen het jaar 1024 maakte Hugo, heer van Lusignan, zijn opwachting aan het hof van zijn leenheer graaf Willem III van Poitiers. Hugo eiste compensatie voor al de keren dat Willem hem niet de kastelen en landerijen had gegeven waarop hij recht meende te hebben. Ook had de graaf hem naar zijn idee niet gesteund in zijn talloze veten met naburige edelen. De laatste keer dat Hugo de graaf om een gunst had verzocht, had deze hem op zijn nummer gezet. Willem had hem per bode laten weten dat hij, zelfs al behoorde hem de hele wereld toe, Hugo niet eens zou geven wat hij met één vinger kon optillen. De heer van Lusignan toog naar Poitiers voor genoegdoening, maar kreeg nul op het rekest. Dit krenkte hem zo, dat hij met zijn heer brak: ten overstaan van het hele hof zegde hij zijn trouw aan de graaf op. Oorlog was nu onvermijdelijk. Nog voordat Hugo zelf tot actie kon overgaan, bezetten Willems ridders een van zijn bezittingen. Als tegenzet nam Hugo een burcht in die hem naar eigen zeggen toch al toekwam en verdreef het garnizoen. De graaf, nu ook gekrenkt, bleek bereid tot onderhandelen. Na veel heen en weer gepraat werd er vrede gesloten. Hugo kreeg een deel van de bezittingen waarom hij had gevraagd, niet alles, maar blijkbaar voldoende voor zijn gekwetste eer.¹

Onontwarbare kluwen

Hoe de oorlog tussen leenheer en leenman precies verliep, wordt in de bron waaruit we deze gebeurtenissen kennen niet uit de doeken gedaan. Waarschijnlijk ging de strijd gepaard met het brute geweld dat Hugo's conflicten met andere heren kenmerkte: het platbranden van burchten, het nemen van gijzelaars, het mishandelen, verminken en vermoorden van elkaars ridders en horigen. Al die vendetta's en gruweldaden liet Hugo optekenen. Met welk doel is niet helemaal duidelijk, maar zijn relaas geeft ons een kijkje in de 'feodale' wereld van het Frankrijk van de vroege elfde eeuw. We lezen over een onafgebroken reeks veten tussen kasteelheren onderling en tussen kasteelheren en hun leenheren. Het is niet gemakkelijk de lijn van het verhaal vast te

houden. Steeds wisselen de allianties, gebaseerd op een onontwarbare kluwen van leen-, clientèle-, bloed- en huwelijksbanden. Die banden worden aangeduid als 'vriendschappen', maar al lezende kunnen we ons moeilijk aan de indruk onttrekken dat je het in die tijd niet van je vrienden moest hebben. Het is een wereld waarin iedereen de ander een loer probeert te draaien en iedereen elkaar wantrouwt. Een eed wordt even gemakkelijk gebroken als gezworen, list en bedrog zijn aan de orde van de dag. Wat ook opvalt, is dat graaf Willem, toch een machtig man die aanspraak maakte op de titel hertog van Aquitanië, zijn gezag meestal niet doet gelden door machtsvertoon of geweld. Willem schippert en onderhandelt. Twisten legt hij het liefst bij door te praten.²

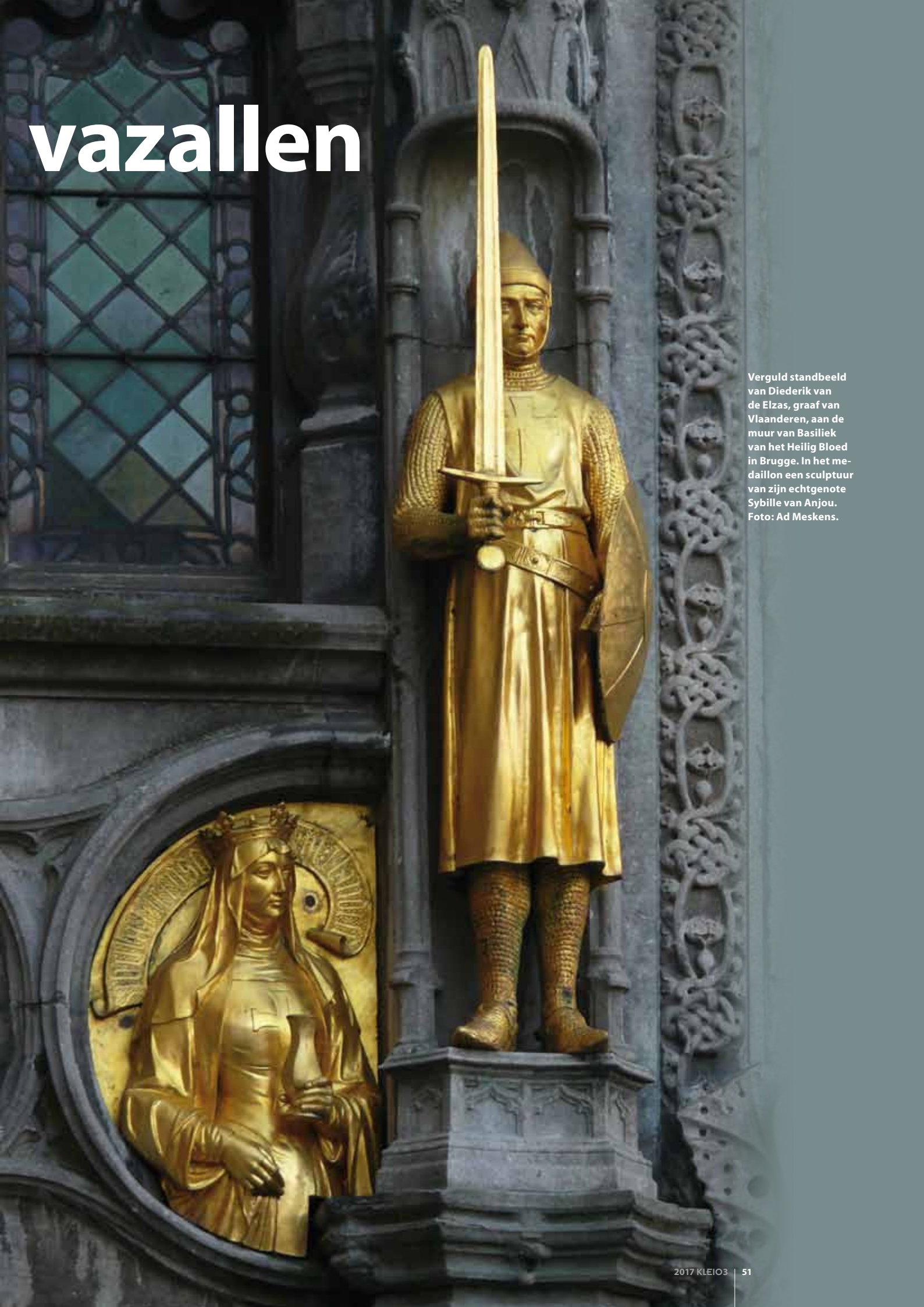
'Een wereld waarin iedereen de ander een loer probeert te draaien'

Al met al rijst het beeld op van een samenleving die weinig gemeen heeft met de keurig geordende 'feodale piramide' uit de schoolboeken. Kennelijk waren de sociale en politieke verhoudingen in de middeleeuwen veel complexer. Ook verschilden zij sterk van onze eigen wereld. Het is daarom niet gek dat niet alleen leerlingen, maar ook docenten het 'feodalisme' lastig vinden. Het is een begrip waarover misverstanden bestaan. Het eerste misverstand is de gedachte dat 'de opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden' evenals 'de beginnende staatsvorming en centralisatie', twee kenmerkende aspecten van de hoge en late middeleeuwen, per definitie de positie van de adel ondermijnden en daarmee het 'feodale' karakter van het bestuur. Het tweede misverstand betreft de veronderstelde autocratische trekken van het feodalisme. Voordat we deze twee kwesties onder de loep nemen, is het echter handig in te gaan op de vraag wat er eigenlijk precies onder 'feodalisme' wordt verstaan en welke plaats het begrip inneemt in de hedendaagse mediëvistiek. Hier lijkt namelijk al een groot deel van de verwarring te ontstaan. ►

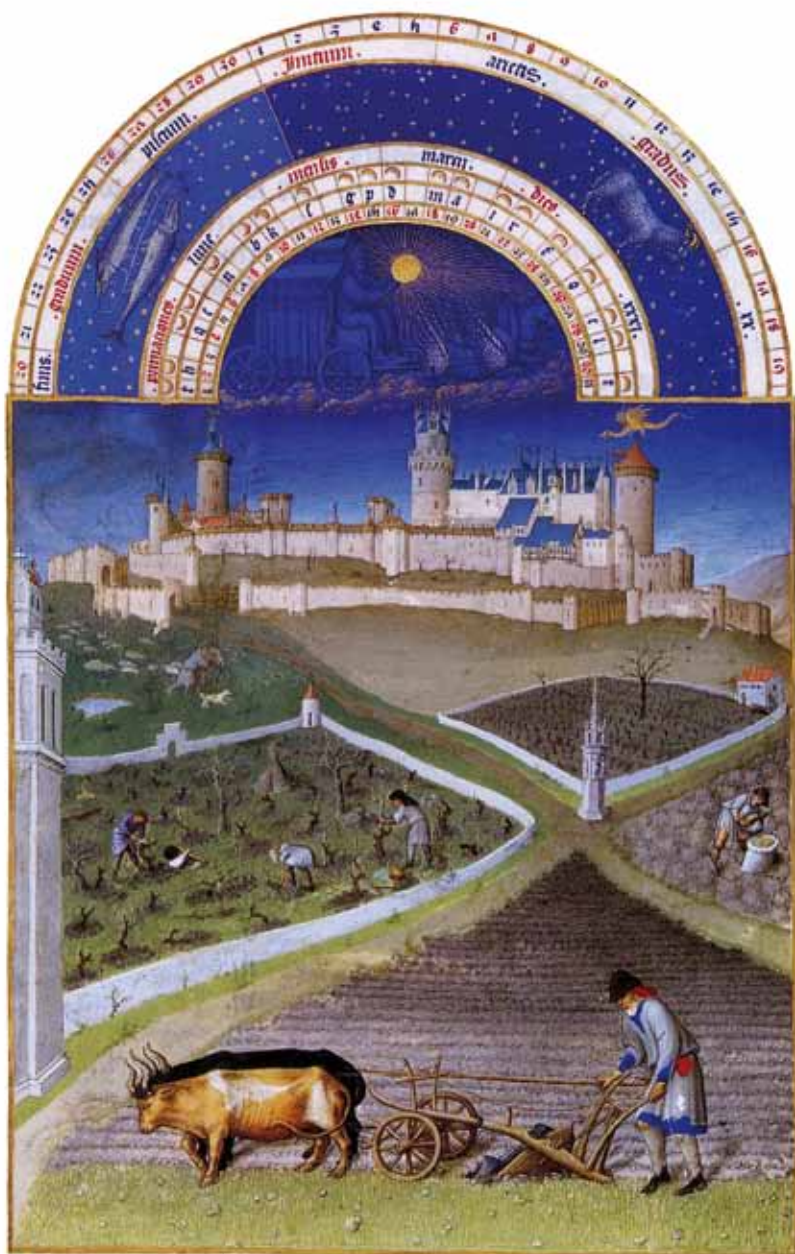
¹ *Conventum Hugonis*: tinyurl.com/kr3p65p (oorspronkelijke Latijnse tekst met moderne Franse vertaling). Voor een Engelse vertaling, zie: tinyurl.com/lhokb2g.

² Georges Duby, *Le Moyen Âge. De Hugues Capet à Jeanne d'Arc (987-1460)* (Parijs 1987), pp. 127-137.

vazallen

Verguld standbeeld van Diederik van de Elzas, graaf van Vlaanderen, aan de muur van Basiliek van het Heilig Bloed in Brugge. In het medaillon een sculptuur van zijn echtgenote Sybille van Anjou. Foto: Ad Meskens.

Het kasteel van de heren van Lusignan. Uit *Les Très Riches Heures du duc de Berry*, begin vijftiende eeuw. In de elfde eeuw stond op dezelfde plek een veel eenvoudiger burcht.

Ganshof versus Bloch

De term feodalisme wordt in de geschiedwetenschap in twee verschillende betekenissen gebruikt. Allebei komen ze in de examensyllabus voor. De eerste betekenis gaat terug op de Belg François Louis Ganshof, die het feodalisme vanuit een juridische invalshoek bestudeerde. Voor Ganshof bestond de kern van het feodalisme uit de trouw die een vazal of leenman aan een heer zwoer, in ruil voor bescherming en onderhoud – het laatste doorgaans in de vorm van in leen gegeven grond (het *feodum*).³ Ganshof had grote invloed op de Britse en Amerikaanse geschiedwetenschap. Waar Ganshof de voornaamste plichten van de vazal in de militaire sfeer zag, keken historici uit de Angelsaksische wereld vooral naar de rol van vazalliteit en leenstelsel in de geschiedenis van de staat. Feodalisme op deze manier gedefinieerd vinden we in het examenprogramma terug als het kenmerkende aspect ‘het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur’.

De term wordt in de historiografie ook op een andere, ruimere manier gebruikt. Feodaal was volgens deze definitie niet alleen het middeleeuwse politieke of militaire systeem, maar ook en vooral de sociaaleconomische structuur die daaraan ten grondslag lag. Op deze manier werd het begrip gebruikt door Marc Bloch. Kenmerkend voor de feodale samenleving was volgens hem de overheersende persoonlijke, wederzijdse afhankelijkheid, ‘van mens van mens’.⁴ Daarom maken bij hem het hofstelsel en de horigheid, in het examenprogramma een afzonderlijk kenmerkend aspect, óók deel uit van het feodalisme. Bloch was niet de eerste die de term op deze manier gebruikte. Via Marx gaat zijn definitie terug op verlichte juristen als Montesquieu en diens voorloper Boulainvilliers. Allerlei uitwassen van het ancien régime, zoals herendiensten, excessieve pachten en tollens, het verplichte gebruik van molens, ovens en wijnpersen van de landheer, bestempelden zij als ‘feodale’ wetten. Het was om die reden dat de leden van de Nationale Vergadering beweerden dat ze het ‘régime féodal’ ten grave droegen, toen ze in de nacht van 4 op 5 augustus 1789 zulke lasten afschaften.

Het feodalisme in deze brede betekenis komt eveneens in de examensyllabus voor. In de stofomschrijving van de historische context ‘de Republiek’ staat dat in de Noordelijke Nederlanden een feodale traditie ontbrak, wat in combinatie met de moedernegotie een vroege specialisatie en commercialisering van de landbouw mogelijk maakte. ‘Feodaal’ heeft hier betrekking op de sociaaleconomische omstandigheden. Namelijk op het ontbreken van een omvangrijk adellijk of kerkelijk grootgrondbezit en de aanwezigheid van een klasse van vrije boeren naast een kapitaalachtige burgerij, niet op de bestuurlijk-juridische relatie tussen leenheer en leenman.

Geen stelsel

Het gelijktijdige gebruik van beide betekenissen in de syllabus geeft aanleiding tot verwarring. Niet vreemd, want sinds Bloch is het met het feodalisme alle kanten opgeschoten. De beroemde mediëvist Georges Duby bijvoorbeeld betrok het begrip niet enkel op de sociaaleconomische en politieke verhoudingen, maar ook op de cultuur en de mentaliteit. Als zelfs deskundigen het zo breed toepassen, is het niet verwonderlijk wanneer het bij anderen soms een wel heel vage betekenis krijgt. In de omgangstaal is ‘feodaal’ min of meer verworpen tot een synoniem voor middeleeuws, met heel zijn negatieve bijklank. Onder mediëvisten bestaat er sinds lang onvrede over het onzorgvuldige gebruik van de term. Al in de jaren zeventig pleitte Elizabeth Brown ervoor het woord liever helemaal te vermijden of, als het niet anders kon, alleen te gebruiken in Ganshofs strikte betekenis.⁵ Later heeft Susan

Reynolds zich zelfs afgevraagd of vazalliteit en leen überhaupt kunnen worden beschouwd als instellingen die het middeleeuwse Europa karakteriseerden.⁶ Reynolds gaat in haar conclusies verder dan haar meeste collega's. Toch is het beeld van het feodalisme, in beperkte zin, de laatste decennia grondig bijgesteld. Veel vazallen blijken te zijn beloond met andere zaken dan een leen, bijvoorbeeld met grond in eigendom, ambten, emolumenten, tolrechten en renten. Evenmin waren alle bestuurlijke functies gekoppeld aan een leen. Er waren zoveel 'uitzonderingen' en 'afwijkingen' dat ze moeilijk als zodanig kunnen worden beschouwd. Kortom, het is nauwelijks vol te houden dat er zoiets heeft bestaan als een

"Feodaal" is geworden tot een synoniem voor middeleeuws, met heel zijn negatieve bijklank'

'leenstelsel' of 'feodaal systeem'.

Daar komt bij dat het ongelukkig is gekozen als kenmerkend aspect van de vroege middeleeuwen. Zoveel is wel duidelijk geworden uit het vele onderzoek dat de afgelopen decennia is verricht: anders dan het door Karel Martel en Karel de Grote 'bedachte' stelsel uit de schoolboeken doet vermoeden, als feodale verhoudingen ooit kenmerkend zijn geweest voor de bestuurlijke verhoudingen, dan was dat níét in de Karolingische tijd. Pas in de hoge middeleeuwen werden de feodo-vazallitische relaties geformaliseerd (bijvoorbeeld in het ritueel van de manschap) en geïnstitutionaliseerd (bijvoorbeeld in speciale gerechtshoven voor leenzaken). In diezelfde tijd nam volgens het examenprogramma het politieke belang van de stedelijke burgerij toe en begon de staat zich te ontwikkelen. De opkomst van de steden, de burgerij en de staat kunnen met enige verbeeldingskracht inderdaad in deze periode worden gesitueerd. Of deze ontwikkelingen noodzakelijkerwijs ten koste gingen van de adel en het 'feodalisme' valt te betwijfelen.

Kwijnend feodalisme?

In de meeste schoolboeken worden de nieuwe politieke ontwikkelingen min of meer zo beschreven: in ruil voor privileges en zelfbestuur betaalden de steden de koning belastingen en namen met hun milities deel aan zijn veldtochten. Op deze manier kreeg de kroon de adel eronder; ambtenaren van burgerlijke afkomst namen de bestuurlijke taken van de adel over. Dit beeld is echter te simpel. Het gaat voorbij aan het feit dat in de meeste steden edelen deel uitmaakten van het patriciaat, terwijl omgekeerd rijk geworden burgers al snel gingen beleggen in grond op het platteland en zich adellijke titels gingen verwer-

ven. Onderlinge huwelijken waren niet zeldzaam. De scheidslijn tussen adel en burgerij was niet zo scherp als verondersteld.

Bovendien begonnen de bestuurlijke veranderingen niet op het niveau van het koninkrijk, maar op dat van het territoriale vorstendom. De graaf van Vlaanderen en de hertog van Normandië bijvoorbeeld konden tot het eind van de twaalfde eeuw over een geavanceerdere bureaucratie beschikken dan hun suzerain, de koning van Frankrijk. Bij de prille middeleeuwse staatsvorming moeten we niet meteen denken aan de nationale staten zoals wij die nu kennen. In eerste instantie waren het de territoriale vorsten, de toplaag van de adel, die profiteerden van de nieuwe ontwikkelingen. Pas in een later stadium ging de kroon er de vruchten van plukken, toen zij op haar beurt meer grip kreeg op hertogen, markgraven, graven en bisschoppen.

Daarbij maakte de monarchie dankbaar gebruik van de vazalliteit. Van territoriale vorsten werd geëist dat zij manschap zouden doen aan de koning. Daarmee erkenden ze dat ze hun gebieden, die ze tot dan hadden geregeerd alsof het kleine koninkrijken waren, in leen hielden van de kroon. Aanvankelijk eiste die alleen in uitzonderings-situaties haar rechten op. Toen de Vlaamse graaf Karel de Goede in 1127 werd vermoord en er geen directe erfgenaam was, meende de Franse koning Lodewijk VI de Dikke het recht te hebben een opvolger aan te wijzen. Zijn kandidaat Willem Clito moest hem bovendien niet alleen manschap doen, maar ook een verheffingsgeld (afkoopsom) van duizend mark betalen. Geleidelijk echter ging de monarchie haar rechten als leenheer met grotere regelmaat opeisen, ook tegenover haar machtigste vazallen. Zo verklaarde een Frans gerechtshof de Engelse koning Jan zonder Land in 1202 verbeurd van al zijn continentale bezittingen, omdat hij en ►

³ F.L. Ganshof, *Feudalism* (3e ed., Londen 1964), p. xvi.

⁴ Marc Bloch, *La société féodale* (Parijs 1968), p. 16.

⁵ Elizabeth A.R. Brown, 'The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe', *The American Historical Review* 79 (1974), pp. 1063-1088.

⁶ Susan Reynolds, *Fiefs and Vassals, The Medieval Evidence Reinterpreted* (Oxford 1994).

De Franse historicus Marc Bloch (1886-1944).

Het verdwenen grafmonument van Willem Clito in Sint-Omaars, naar een tekening uit de zeventiende eeuw.

zijn voorgangers stelselmatig hun verplichtingen tegenover hun leenheren, de koningen van Frankrijk, hadden verzaakt.

Hoewel de voortschrijdende centralisatie de adel op de lange termijn dus minder onafhankelijk maakte, betekent dit niet dat het was gedaan met zijn vooraanstaande positie. Eeuwenlang nog zouden de aanzienlijkste functies in leger en bureaucratie voornamelijk worden bezet door telgen uit adellijke geslachten.⁷ De opkomst van de stedelijke burgerij en de staatsvorming gingen niet zonder meer gepaard met een neergang van

de adel. Zeker ondermijnden zij niet de feodale vormgeving van het bestuur. Die beleefde tussen circa 1000 en 1300 juist haar bloeitijd. Want niet alleen bonden koningen de adel aan zich door een beroep te doen op hun rechten als leenheer, ook de band tussen vorst en stad werd op feodale leest geschoeid.

Burgers als vazallen

Een sprekend voorbeeld treffen we aan in het journaal dat de Brugse klerk Galbert na de moord op Karel de Goede bijhield. De Bruggelingen halen Willem Clito op 5 april 1127 in als nieuwe graaf. Nadat hij en Lodewijk de Dikke de volgende dag op de relikwies van de heiligen hebben gezworen dat de burgers nooit meer tol of cijns hoeven te betalen, zweren die op hun beurt trouw aan de nieuwe graaf en doen hem manschap. Dezelfde procedure wordt gevolgd wanneer de Vlamingen een jaar later tegen Clito in opstand komen en zijn rivaal Diederik van de Elzas tot graaf verkiezen. De relatie tussen vorst en burgers wordt dus in een feodaal jasje gego-

'Gewapende oppositie tegen vorsten was schering en inslag'

ten. De Vlaamse stedelingen zweren trouw aan iedere nieuwe graaf. Daaraan vooraf gaat een eed van de graaf zelf, die erop neerkomt dat hij de lokale rechten en vrijheden zal respecteren. Dit is geen vrijblijvende belofte. De reden waarom de Vlamingen (edelen en burgers) tegen Willem Clito in opstand komen en Diederik in zijn plaats kiezen, is dat de eerste zich niet aan zijn eed heeft gehouden door de rechten van de Vlamingen voortdurend te schenden.⁸

Dat het 'volk' in het twaalfde-eeuwse Vlaanderen het waagt zijn graaf af te zweren en een ander in zijn plaats te kiezen, kan er wellicht moeilijk in bij docenten die gewend zijn te lezen dat de opstandige Nederlandse gewesten een revolutionaire daad verrichtten toen zij in 1581 formeel braken met hun landsheer Filips II. Opstanden, waarbij de deelnemers er niet voor terugdeinsden de vorst de heerschappij te ontnemen, kwamen in de middeleeuwen echter regelmatig voor. Niet alleen hertogen, graven en bisschoppen waren het slachtoffer van zulke bewegingen, maar ook koningen en keizers. In het geval van gekroonde hoofden bestonden er de nodige scrupules. Volgens de leer van de kerk waren koningen en keizers als 'gezalften des Heeren' onschendbaar. De feodale praktijk bood uitkomst. De leenband had veel weg van een contract, dat aan beide partijen verplichtingen oplegde. Wanneer een van de partijen de voorwaarden schond, had de ander het recht de overeenkomst op te zeggen.

De eer

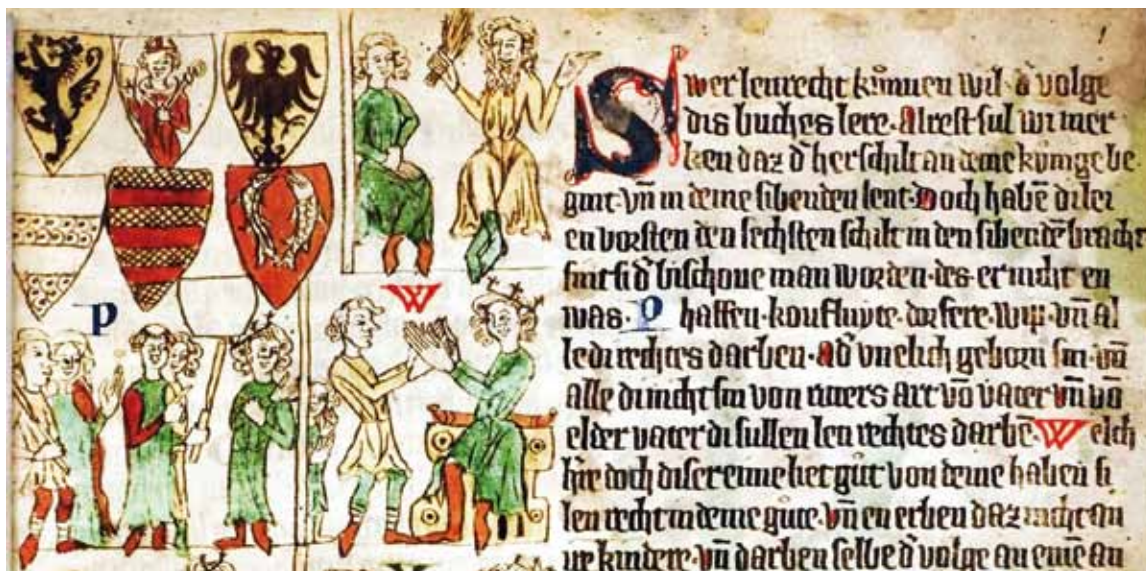
Hiermee zijn we aanbeland bij het tweede misverstand rond het feodalisme: de vermeende autocratische inslag. Het 'feodalisme' was geen onvervalst top-downsysteem dat de leenheer een bijna onbeperkte beschikkingsmacht gaf over de leenman. De bronnen uit die tijd geven een ander beeld. Beroemd is de brief die bisschop Fulbert van Chartres aan de ons al bekende Willem van Poitiers/Aquitanië in 1020 schreef.⁹ In zijn brief vat de bisschop op Willems verzoek samen wat hij in boeken heeft gevonden over vazalliteit. Kern van zijn betoog is dat zowel leenheer als leenman zich er niet alleen van dient te onthouden de ander, direct of indirect, schade of letsel toe te brengen, maar ook de plicht heeft hem zo nodig actief bij te staan. Beiden zijn schuldig aan woordbreuk en verraad als ze zich aan hun verplichtingen onttrekken.

Fulbert gaat niet in op de consequenties. Hij heeft het te druk met de herbouw van zijn onlangs bij een brand verwoeste kerk. Wat de vazal te doen stond indien zijn heer zijn deel van de overeenkomst niet nakwam, was echter algemeen bekend: hij kon de trouw opzeggen. In de *Siete partidas*, een Spaans wetboek uit de dertiende eeuw, lezen we dat een vazal – zelfs in het jaar dat hij door hem is geridderd – met zijn heer mag breken, wanneer die hem probeert te doden, zijn vrouw onteert of zonder gerechtelijke procedure zijn bezittingen afneemt. Deze wet vertoont veel overeenkomst met Frankische wetgeving over hetzelfde onderwerp. Met elkaar hebben ze gemeen dat alles lijkt te draaien om de eer. Ook in het conflict tussen Hugo van Lusignan en Willem van Poitiers is dit het geval. De reden dat Hugo zich gekrenkt voelt, is het gezichtsverlies dat hij heeft geleden. Willem heeft verzuimd hem van voldoende goederen te voorzien en hem te beschermen tegen zijn vijanden. Tot overmaat van ramp heeft hij Hugo een beledigend bericht

gestuurd als antwoord op diens verzoek om een gunst. Vanwege zijn geschonden eer breekt Hugo met zijn leenheer. Nu kan hij met hem een vete uitvechten, totdat hij in de ogen van de wereld voldoende genoegdoening heeft gekregen om zijn eer te redden.

Eer was een rekbaar begrip, dat te pas en te onpas kon worden ingeroepen. Het was daarom nooit moeilijk een excuus te vinden om de wapens op te nemen. Gewapende oppositie tegen vorsten was in de middeleeuwen schering en inslag. De feodale praktijk maakte het vrijwel onmogelijk een autocratische regeerstijl te voeren. Net zo min was het met het 'feodalisme' gedaan toen de staat en de stad aan hun opmars begonnen. ■

- ⁷ Ronald G. Asch, *Nobilities in Transition, 1550-1700. Courtiers and Rebels in Britain and Europe* (Londen 2003).
⁸ Galbert van Brugge, *De moord op Karel de Goede*, Albert Demyttenaere (vert.) (2^e druk, Leuven 2002), pp. 187-188 en 233-245.
⁹ Zie tinyurl.com/l6o73hy.

Boven: Bisschop Fulbert van Chartres. Hiernaast: Het afleggen van de leeneed. *Sachsenspiegel*, manuscript uit het begin van de dertiende eeuw.